

WOJCIECH KUCHARSKI

Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”

JAK POWSTAŁO ORĘDZIE BISKUPÓW POLSKICH DO BISKUPÓW NIEMIECKICH Z 18 LISTOPADA 1965 ROKU

Celem niniejszego artykułu jest próba rekonstrukcji okoliczności związanych z powstaniem orędzia (listu) biskupów polskich do biskupów niemieckich wystosowanego 18 listopada 1965 r. w związku z obchodami milenium Chrztu Polski. Interesuje mnie przy tym sam proces formułowania tekstu, chronologia zdarzeń, określenie udziału wszystkich zaangażowanych osób, nie zaś okoliczności jemu towarzyszące (w tym szeroko pojęty proces pojednania polsko-niemieckiego oraz przygotowania do milenium Chrztu Polski). Kontekst wystosowania orędzia został już całkiem przekonująco opisany w literaturze¹. Odnalezione w ostatnim czasie dokumenty i ponowna analiza znanych już źródeł pozwalają na weryfikację funkcjonujących w literaturze tez² oraz na zaproponowanie alternatywnej rekonstrukcji etapów formułowania tekstu.

Podstawą źródłową będą dla mnie – poza funkcjonującymi w obiegu naukowym polskimi archiwaliami przechowywanymi w Archiwum Akt Nowych (po byłym Urzędzie do spraw Wyznań) i w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (po komunistycznym MSW)³, zapiskami prymasa Stefana Wyszyńskiego⁴ i materiałami z nie-

¹ Odnośnie do pojednania polsko-niemieckiego zob. *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll et al., Warszawa 2010. Na temat milenium Chrztu Polski zob. np. *Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967)*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017.

² Literaturę na ten temat zestawiam w: W. Kucharski, *Orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich, podsumowanie badań, nowe ustalenia i perspektywy badawcze* [w:] *Kardynał Bolesław Kominek – biskup, dyplomata, wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka [w przygotowaniu].

³ *Dokumenty*, wyb. i oprac. W. Kucharski, D. Misiejuk [w:] *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek, prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009, s. 207–381.

⁴ E.K. Czaczkowska, *Rola kardynała Stefana Wyszyńskiego w powstaniu Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich. Nieznane dokumenty w Archiwum Prymasa Polski*, „Przegląd Zachodni” 2016, nr 3, s. 193–203; Moja polemika z tym tekstem, w której zestawiam najważniejsze zapiski z „Pro memoria” prymasa – W. Kucharski, *Czy kardynał Stefan Wyszyński był współautorem orędzia do biskupów niemieckich? Uwagi do rozważań Ewy K. Czaczkowskiej*, „Przegląd Zachodni” 2017, nr 1, s. 225–230.

mieckich archiwów kościelnych⁵ – nieznanne dotąd i szerzej niewykorzystywane materiały z kancelarii kard. Bolesława Kominka⁶ oraz materiały soborowe abp. Bolesława Kominka przechowywane w Polskim Papieskim Instytucie Kościelnym⁷.

Orędzie do biskupów niemieckich było jednym z kilkudziesięciu listów-zaproszeń wystosowanych przez polskich biskupów do episkopatów na całym świecie w związku z przygotowaniem do obchodów milenium Chrztu Polski⁸. Decyzje w sprawie wykonania takich zaproszeń polscy biskupi podjęli już podczas posiedzenia Komisji Głównej Episkopatu 10 marca 1965 r. Z zachowanego protokołu z tamtego spotkania wynika, że przygotowania „listów do Episkopatów świata w sprawie Tysiąclecia Chrztu Polski” podjął się abp Karol Wojtyła⁹. Dwa miesiące później podobne zlecenie od prymasa otrzymała Maria Winowska¹⁰. Jak wykazała Ewa K. Czackowska, prymas prosił, aby Winowska sporządziła projekt listu o milenium na mniej więcej dwie strony, w językach: francuskim, angielskim, niemieckim, hiszpańskim i włoskim, z uwzględnieniem haseł: „966–1966, Mieszko – Dobrawa, św. Wojciech – Bolesław Chrobry, Gniezno – Wrocław – Kołobrzeg – Kraków – Polska Chrobrego i św. Wojciech – dodatki do Milenium”¹¹. Oznacza to, że początkowo prymas myślał o opracowaniu jednego formularza dokumentu, który miał być przetłumaczony na różne języki.

W pewnym momencie, przypuszczalnie jesienią 1965 r., po rozpoczęciu IV sesji soboru, prymas zmienił jednak zdanie i postanowił, aby przygotowano zaproszenia zindywidualizowane¹². Na podstawie zachowanych dokumentów wiemy, że wszystkie zawierały informacje o początkach chrześcijaństwa w Polsce, roli Kościoła w polskiej historii i zaproszenie na uroczystości milenijne. Jedynie do niektórych episkopatów skierowano listy „zindywidualizowane”, do innych zaś wykorzystano szablony¹³. Nie zostało dotąd rozpoznane, w jaki sposób pracowano nad tymi tekstami, i kwestia ta wymaga dalszych badań. Niestety protokoły z posiedzeń polskich ojców soborowych w Rzymie nie zawierają żadnej informacji na temat sposobu rozdziału pracy

⁵ K.J. Hummel, *Der Heilige Stuhl, deutsche und polnische Katholiken 1945–1978*, „Archiv für Sozialgeschichte” 2005, t. 45, s. 165–214 (szczególnie s. 195–206); N. Trippen, *Josef Kardinal Frings (1887–1978)*, t. II, Paderborn–München–Wien–Zürich 2005, s. 490–499; S. Gawlitta, „Aus dem Geist des Konzils! Aus der Sorge der Nachbarn!“. *Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Kontexte*, Marburg 2016.

⁶ Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”, Archiwum kard. Bolesława Kominka.

⁷ W. Kucharski, *Rękopis Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich autorstwa abp. Bolesława Kominka*, „Przegląd Zachodni” [w druku].

⁸ E.K. Czackowska, *Nowe ustalenia w sprawie listów milenijnych biskupów polskich do episkopatów świata. Maria Winowska i kard. Stefan Wyszyński współautorami listów* [w:] 1966. *Milenium Chrztu Polski Prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna*, red. E.K. Czackowska, Warszawa 2016, s. 142–143. Ustalenia tego pionierskiego artykułu koryguję w poważnym stopniu w: W. Kucharski, *Listy milenijne* [w druku].

⁹ J. Żaryn, *Obchody Milenium na uchodźstwie z lotu ptaka* [w:] *Obchody Milenium na uchodźstwie w 50. rocznicę*, red. R. Łatka, J. Żaryn, Warszawa 2016, s. 23.

¹⁰ „Proszę o przygotowanie projektu odezwy do Biskupów świata o S[acrum] P[oloniae] M[illemium]” – Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie [dalej: AAW], S. Wyszyński, „Pro memoria”, 1965 r., k. 89, mps.

¹¹ E.K. Czackowska, *Nowe ustalenia...*, s. 144.

¹² Na temat okoliczności zmiany tej decyzji zob. W. Kucharski, *Listy milenijne...*

¹³ Obecnie pracuję nad edycją wszystkich zachowanych listów milenijnych. Planowana data wydania: 2020 r.

nad poszczególnymi listami¹⁴. Badacze są jednak zgodni, że przygotowanie listu do biskupów niemieckich zostało powierzone abp. Bolesławowi Kominkowi.

Spośród ówczesnych członków polskiego episkopatu Bolesław Kominek był najbardziej odpowiednią osobą do tego zadania ze względu na swoje kontakty z biskupami niemieckimi oraz ze względu na działania, które podejmował wcześniej w celu poprawy relacji polsko-niemieckich¹⁵.

Nie jest jasne, w jakich okolicznościach zrodziła się idea orędzia do Niemców. W świetle odnalezionych ostatnio źródeł (rękopisu orędzia) nie do utrzymania są twierdzenia niektórych badaczy, że koncepcja tekstu opracowywana była przez miesiące czy nawet lata¹⁶. Nie widzę także uzasadnienia dla wskazywania, że prace rozpoczęto na wiosnę 1965 r., jak piszą inni autorzy za Hansjakobem Stehle¹⁷.

Bolesław Kominek z całą pewnością od lat zajmował się relacjami polsko-niemieckimi: napisał na ten temat wiele tekstów, korespondował z wieloma opiniootwórcami, spotykał się z biskupami niemieckimi i chrześcijańskimi działaczami, szczególnie ze środowisk Pax Christi i Aktion Sühnezeichen, zainteresowanymi poprawieniem relacji z Polską¹⁸. Autor orędzia w swoich wcześniejszych tekstach z lat sześćdziesiątych, oprócz wzywania do obrony polskich praw do Ziemi Zachodnich i Północnych, nawoływał do dialogu oraz szacunku dla niemieckiego dziedzictwa kulturowego¹⁹. W jednym ze swoich programowych tekstów z 1964 r. pisał o dialogu jako instrumencie wykonywania misji apostołskiej²⁰. Nie wskazując, że chodzi o Niemców, choć wydaje się, że właśnie zachodniego sąsiada miał na myśli, pisał: „Bledną u nas widma nienawiści i zaciętrzewienia. [...] Wyczuwamy i dostrzegamy na wielu miejscach gest wyciągniętych rąk, zauważamy pierwsze kroki do dialogu. A my, my też stajemy się bardziej otwarci”²¹. W tekstach i wystąpieniach Kominka poprzedzających orędzie można również znaleźć pewne sformułowania, które później znalazły się w tekście, w tym najbardziej znane zdanie „przebaczamy i prosimy o przebaczenie”, którego użył latem 1965 r. w przemówieniu

¹⁴ M. Białkowski, *Protokoły konferencji Polskich Ojców Soborowych. Zbiór dokumentów 1962–1965*, Lublin 2009.

¹⁵ R. Żurek, *Bolesław Kominek – autor orędzia pojednania biskupów polskich* [w:] *Pojednanie i polityka...*, s. 50–62. Por. R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo-Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019, s. 74–77.

¹⁶ Zob. np. J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003, s. 235; B. Kerski, R. Żurek, *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Genez – kontekst – spuścizna* [w:] B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Genez – kontekst – spuścizna*, Olsztyn 2006, s. 21–22.

¹⁷ H. Stehle, „Versuchen wir zu vergessen”. *Warum deutsche Bischöfe nicht gleich in die Hand der Polen einschlugen*, „Die Zeit” 1990, nr 46; por. J. Rydel, *Nowe elementy mozaiki. Nieznane niemieckie dokumenty dyplomatyczne o Liście Biskupów z 1965 roku*, „Więź” 2011, I, s. 103. Kwestia wiarygodności relacji Hansjakoba Stehle pisanych i publikowanych *post factum*, w których powołuje się na swoje rozmowy z abp. Kominkiem wymaga osobnego omówienia zgodnie z zasadami krytyki naukowej.

¹⁸ Świadczy o tym korespondencja zachowana w jego spuściznie np. z Günterem Särchenem, ks. Kurtem Reuterem, Hansjakobem Stehle – Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”, Archiwum kard. Bolesława Kominka.

¹⁹ W. Kucharski, *Ziemia Zachodnie w piśmiennictwie kardynała Bolesława Kominka* [w:] *Ziemia Zachodnie – historia i perspektywy*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2011, s. 203–219.

²⁰ B. Kominek, *Vivat Academia – inauguracja na KUL (8 listopada 1964 r.)* [w:] B. Kominek, *W służbie „Ziem Zachodnich”*, z teki pośmiertnej wybrał J. Krucina, Wrocław 1977, s. 157.

²¹ *Ibidem*, s. 158.

wyłożonym na Górze Świętej Anny z okazji uroczystości dwudziestolecia polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich, opisując relacje między napływową ludnością i autochtonami na Śląsku Opolskim²². Te przejawy nie świadczą jednak według mnie o istnieniu już wówczas koncepcji listu milenijnego do biskupów niemieckich, a jedynie o konsekwentnym sposobie myślenia wrocławskiego biskupa i stosowanym przez niego aparacie pojęciowym. Przypomnijmy, że początkowo planowano wystosować szablonowy list milenijny do wszystkich episkopatów, który miał być przetłumaczony na różne języki. Decyzję zmieniono dopiero jesienią, zatem dopiero wówczas powierzono abp. Kominkowi zadanie przygotowania listu do biskupów niemieckich.

Najważniejszymi według mnie czynnikami, które wpłynęły na treść orędzia, były: sobór²³, wspomniane wyżej zbliżające się obchody milenijne, krytyczny odbiór w Niemczech wrocławskich uroczystości z okazji dwudziestolecia polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych²⁴ oraz chęć przełamania wrogości między Polakami i Niemcami. W tym miejscu warto zauważyć, że pojednanie z Niemcami było kluczem do akceptacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich (i granicy na Odrze i Nysie).

Po przyjeździe do Rzymu, podczas pierwszego posiedzenia polskich ojców soborowych na czwartej sesji, 16 września 1965 r., abp Kominek, razem z biskupami Bernardem Czaplńskim z diecezji chełmińskiej i Jerzym Strobą z Gorzowa Wielkopolskiego, został wyznaczony do kontaktów z episkopatem Niemiec²⁵. Brak jest szczegółowych danych, dotyczących spotkań biskupów polskich i niemieckich, które odbyły się jeszcze we wrześniu 1965 r. Z raportów polskiego wywiadu, opartych w dużym stopniu na informacjach korespondenta polskiej prasy komunistycznej w Rzymie, Ignacego Krasickiego (TW „Witold”), wynika, że od 21 do 29 września Kominek spotykał się kilkakrotnie z biskupami niemieckimi, w tym z arcybiskupem Berlina Alfredem Bengschem²⁶. Przedmiotem ich rozmów miało być wyjaśnienie stanowisk obu stron odnośnie do oceny obchodów dwudziestolecia

²² Abp Bolesław Kominek, *Droga do pokoju społecznego*, „Tygodnik Powszechny” 1965, nr 32, s. 1–2.

²³ Sobór stworzył płaszczyznę do kontaktów biskupów polskich i niemieckich oraz wspólnych inicjatyw, z których najważniejszą było przygotowanie wspólnego memoriału obu episkopatów w sprawie beatyfikacji Maksymiliana Kolbego. Zob. M. Białkowski, *Protokoły konferencji...*, s. 341, przyp. 120. Pierwsza wersja orędzia (rękopis) rozpoczęła się od akapitu, później usuniętego, który wskazywał na znaczenie soboru w budowaniu relacji polsko-niemieckich: „Vier Jahre hindurch haben wir mit Euch zusammen in ökumenischen Konzil in Vollsitzen, in Konzils-Kommissionen und andererseits mit Euch Seite an Seite zusammen gewirkt. Diese vier Jahre gemeinsamer Arbeit, persönlicher Begegnungen und freier Aussprache haben uns Bischöfe beider Länder nähergebracht, vielleicht sogar näher als je zuvor. Gott sei dafür demütig gedankt” – zob. W. Kucharski, *Rękopis...*

²⁴ J. Krucina, *Obchody kościelnego dwudziestolecia* [w:] *Kościół na Ziemiach Zachodnich. Czwierćwiecze polskiej organizacji kościelnej*, red. *idem*, Wrocław 1971, s. 101–112. O dużym znaczeniu właśnie krytycznego odbioru uroczystości wrocławskich w Niemczech świadczy artykuł, który abp Kominek przygotowywał jesienią, a który miał być opublikowany w „Tygodniku Powszechnym”. Pierwsza część tego tekstu była próbą odpowiedzi na polemiki niemieckie, a może nawet bardziej próbą zrozumienia ich i pokazania pozytywnej drogi wyjścia z impasu.

²⁵ Konferencja polskich Ojców Soborowych w czasie IV sesji Soboru Watykańskiego II, Protokół nr 1, 16 IX 1965 r. [w:] M. Białkowski, *Protokoły konferencji...*, nr 30, s. 558.

²⁶ *Informacja Departamentu I MSW dotycząca stosunków między episkopatami: polskim i niemieckim*, 30 X 1965 r. [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 12, s. 243; Notatka agenta o pseudonimie „Witold” dotycząca spotkania z arcybiskupem Bolesławem Kominkiem w Rzymie w dniu 29 IX 1965 r., w trakcie którego arcybiskup opowiedział m.in. o swoich spotkaniach z biskupami niemieckimi w trakcie IV sesji Soboru Watykańskiego II, *ibidem*, nr 13, s. 245.

działalności polskiego Kościoła na Ziemiach Zachodnich i Północnych, ustabilizowania polskiej administracji kościelnej na tym terenie oraz uznania granicy polsko-niemieckiej.

Wielu badaczy jako najważniejszy moment dla powstania orędzia wskazywało spotkanie polskich i niemieckich biskupów 4 października 1965 r. w Polskim Papieskim Instytucie Kościelnym w Rzymie²⁷. Niektórzy sugerowali nawet, że już wówczas strona niemiecka otrzymała tekst do konsultacji²⁸. Na temat tego spotkania dysponujemy kilkoma źródłami: „Pro memoria” prymasa Stefana Wyszyńskiego²⁹, protokołami z posiedzeń polskich ojców soborowych³⁰ i relacją bp. Franza Hengsbacha³¹. Przypomnijmy, że tego dnia, gdy przypadało wspomnienie św. Franciszka z Asyżu, świętowano imieniny biskupów Jopa i Hengsbacha oraz prałata Mączyńskiego. Ze strony niemieckiej w spotkaniu uczestniczyli biskupi: Franz Hengsbach (Essen), Joseph Schröffer (Eichstätt) i Otto Spülbeck (Miśnia), a ze strony polskiej: abp Kominek i bp Stroba³². W żadnym z wymienionych źródeł nie wspomniano o udostępnieniu wówczas biskupom niemieckim tekstu. W grudniu tego samego roku, już po wymianie listów, biskup Hengsbach stwierdził w bardzo enigmatyczny sposób, że podczas październikowego spotkania rozważano to, co należało do „duchowych przesłanek” wymiany listów między episkopatami³³. Najbardziej konkretna jest wzmianka zawarta w protokołach konferencji polskich ojców soborowych: „W dniu 4 października byli na wieczery w Instytucie Polskim biskupi niemieccy: Franz Hengsbach z Essen, Otto Spülbeck z Meissen oraz Joseph Schröffer z Eichstätt. Po wieczery odbyła się konferencja, w której ze strony polskich Ojców Soborowych wzięli udział: arcybiskup Kominek i biskup Stroba. Biskupi niemieccy przybyli za wiedzą kardynała Döpfnera, a biskupi zaś polscy mieli mandat Konferencji (por. protokół nr 1). Ustalono *modus vivendi* wspólnych spotkań. Poruszono także uroczystości wrocławskie. Biskupi niemieccy prosili, by w przyszłości przekazywano sobie teksty przemówień z okazji podobnych wystąpień. Następne spotkanie ustalono po przerwie soborowej”³⁴. Dzień po tym wydarzeniu prymas rozmawiał na ten temat z kard. Julusem Döpfnerem, który miał być bardzo zadowolony z przebiegu spotkania³⁵. Można zatem założyć, że podczas rozmów poruszono wiele problemów w relacjach polsko-niemieckich, w tym najbardziej palące, dotyczące przebiegu i odbioru w Niemczech wspomnianych uroczystości rocznicowych. Żaden z zachowanych przekazów nie daje jednak podstaw do sformułowania wniosku, że Bolesław

²⁷ E. Heller, *Macht Kirche Politik. Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen im Jahre 1965*, Mainz 1992, s. 90; P. Madajczyk, *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*, Warszawa 1994, s. 78; K.-J. Hummel, *Der Heilige Stuhl...*, s. 196–197; S. Gawlitta, „Aus dem Geist des Konzils!...”, 138–139.

²⁸ J. Rydel, *Nowe elementy mozaiki...*, s. 103.

²⁹ AAW, S. Wyszyński, „Pro memoria”, 1965 r., k. 172, mps.

³⁰ Konferencja polskich Ojców Soborowych w czasie IV sesji Soboru Watykańskiego II, Protokół nr 4, 7 X 1965 r. [w:] M. Białkowski, *Protokoły konferencji...*, nr 33, s. 585–586.

³¹ W. Höfer, *Die Briefe der Bischöfe. Gespräch mit Ruhrbischof Hengsbach über die Kontakte zwischen dem polnischen und dem deutschen Episkopat*, „Die Zeit”, 17 XII 1965.

³² Konferencja polskich Ojców Soborowych w czasie IV sesji Soboru Watykańskiego..., s. 585–586.

³³ W. Höfer, *Die Briefe der Bischöfe...*

³⁴ Konferencja polskich Ojców Soborowych w czasie IV sesji Soboru Watykańskiego..., s. 585–586.

³⁵ *Ibidem*, s. 586.

Kominek przekazał wówczas tekst biskupom niemieckim. Co więcej, wykażę poniżej, że orędzie – choćby w postaci roboczych notatek – w ogóle wtedy jeszcze nie istniało. Czy zatem arcybiskup wrocławski próbował wówczas tylko sondować niemieckich hierarchów na temat treści, które planował zawrzeć w tym dokumencie? Nie wiadomo, choć wydaje się to dość prawdopodobne.

Według ks. Zdzisława Seremaka, sekretarza abp. Kominka w Rzymie, „List powstał we Fiuggi, w domu prowadzonym przez siostry elżbietanki. Powstał w klimacie gorącej modlitwy i samotności. Po zakończeniu redakcji Ksiądz Arcybiskup wrócił do Rzymu”³⁶. Z innych źródeł wiadomo, że abp Kominek przebywał we Fiuggi między 7 a 13 października 1965 r.³⁷ Zachowała się pocztówka, którą wysłał 8 października z Fiuggi do prałata Franciszka Mączyńskiego, w której informował, że oprócz wypoczynku wiele pracuje i prosi o samochód powrotny do Rzymu na 13 października³⁸. Z relacji świadków wynika, że abp Kominek pisał swoje teksty odręcznie³⁹. Źródła powyższe wskazują miejsce i czas powstania orędzia.

Zachowany, odkryty niedawno rękopis dowodzi, że tekst powstał w jednym momencie, a następnie został odręcznie skorygowany i uzupełniony⁴⁰. Warto poświęcić mu nieco więcej uwagi. Tekst zajmuje 20 stron w formacie A4, odręcznie zapisanych, i początkowo nosił tytuł: *Gemeinsamer Hirtenbrief der polnischen Bischöfe an Ihre deutschen Brüder im Christi Hirtenamt*⁴¹. Rękopis opatrzony został datą „Dezember 1965”, co może oznaczać, że początkowo zakładano, iż zostanie przekazany biskupom niemieckim na zakończenie soboru. Już w tej pierwszej wersji znalazło się słynne sformułowanie „przebaczamy i prosimy przebaczenie”: „In diesem allerchristlichsten und zugleich sehr menschlichen Geist strecken wir unsere Hände zu Euch hin in den Bänken des zu Ende gehenden Konzils, **gewähren Vergebung und bitten um Vergebung** [podkreślenie – W.K.]. Und wenn Ihr Deutsche Bischöfe und Konzilsväter, unsere ausgestreckten Hände brüderlich erfasst, dann erst können wir wohl mit ruhigem Gewissen in Polen auf ganz christliche Art unser Millennium feiern”⁴².

Rękopis – pierwsza wersja orędzia – stanowił podstawę dokumentu finalnego, przekazanego biskupom niemieckim, a ponad 83 proc. jego treści zostało sformułowane już w pierwszej wersji⁴³.

³⁶ Załącznik nr 2 „List do episkopatu Niemiec” do Listu Marii Winowskiej do Jana Nowaka Jeziorańskiego z 14 IX 1966 r. [w:] J. Nowak-Jeziorański, M. Winowska, *Korespondencja 1955–1989*, oprac. i wstępem opatrzył A. Nowak, Wrocław 2016, s. 173. W innym studium wykażę, że autorem tego załącznika był ks. Zdzisław Seremak.

³⁷ W. Kucharski, *Rękopis...*

³⁸ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Spuścizna po ks. Franciszku Mączyńskim, KsFm 11, Pocztówka abp. Bolesława Kominka do ks. Franciszka Mączyńskiego, 8 X 1965 r., k. 142.

³⁹ Rozmowa z ks. Janem Krucią, 4 VI 2019 r.

⁴⁰ W. Kucharski, *Rękopis...*

⁴¹ Polski Papieski Instytut Kościelny w Rzymie (dalej: PPIK), B. Kominek, *Gemeinsamer Hirtenbrief der polnischen Bischöfe an ihre deutschen Brüder im Christi Hirtenamt*, Dezember 1965, k. 1, rkps.

⁴² *Ibidem*, k. 20.

⁴³ Aby określić, w jakim stopniu rękopis stanowił podstawę wersji podpisanej przez polskich biskupów 18 XI 1965 r., nałożyłem tekst rękopisu na wersję finalną, sprawdzając, które zdania są takie same. Dokładny zakres zmian prezentuję w tekście W. Kucharski, *Rękopis...*

Bez wątpienia abp Kominek zakładał szerokie konsultacje tekstu, zarówno po stronie polskiej, jak i niemieckiej. Dlatego zorganizował „sekretariat”, w którym zostali „zatrudnieni” dwaj księży, studenci z Wrocławia: ks. Zdzisław Seremak i ks. Stanisław Gabiga⁴⁴. To oni przepisywali na maszynie kolejne wersje, które były udostępniane wybranym osobom. Partnerami dla biskupa wrocławskiego ze strony niemieckiej byli trzej biskupi uczestniczący w spotkaniu 4 października w Polskim Papieskim Instytucie Kościelnym w Rzymie. Z kilku źródeł wiemy, że spotykali się regularnie. Bolesław Kominek nazywał to gremium „Colloquium charitativum”⁴⁵, a biskup Hengsbach używał określenia „gremium caritatis”⁴⁶.

Rękopis przypuszczalnie został przepisany na maszynie po raz pierwszy przez ks. Seremaka, zapewne przed 15 października 1965 r. Ów maszynopis był podstawą przygotowania drugiej redakcji. Główną zmianą wówczas wprowadzoną była modyfikacja tytułu dokumentu na: *Botschaft der polnischen Bischöfe an Ihre deutschen Brüder in Christi Hirtenamt*, skreślenie pięciu fragmentów⁴⁷, w tym pierwszego akapitu i cytatów z artykułu niemieckiego mediewisty Herberta Ludata, oraz dodanie obszernego fragmentu poświęconego Wielkiej Nowennie. Treść tego ostatniego fragmentu oraz koincydencja czasowa powrotu abp. Kominka do Rzymu z Fiuggi z adnotacją w „Pro memoria” prymasa Wyszyńskiego, dotyczącą listu milenijnego do biskupów niemieckich⁴⁸, zdają się świadczyć o tym, że druga redakcja powstała po konsultacji tekstu z prymasem, niedługo po 15 października. Można również przypuszczać, że dodany fragment o Wielkiej Nowennie był zasugerowany właśnie przez prymasa Wyszyńskiego. Należy przy tym zaznaczyć, że został on odręcznie dopisany ręką Bolesława Kominka.

Po 15 października, a przed 24 października, powstała trzecia redakcja orędzia⁴⁹. Niestety nie znamy okoliczności wprowadzonych wówczas zmian. Wiadomo jedynie, że usunięto kolejny akapit: „Nach Ansicht einer polnischen Geschichtswissenschaftler erhielt Mieszko I das Taufsakrament am Karsamstag 966 in Mainz vom damaligen Mainzer Bischof. Diese letztere Tatsache kann jedoch nicht ganz genau bestätigt werden und wird von uns nur mit grosser Wahrscheinlichkeit angenommen”⁵⁰. Przypuszczalnie zmieniono wówczas również datę dokumentu na „November” (nowa data widnieje już na maszynopisie z 27 października). Nie jest jasne, czy wpływ na tę redakcję miał prymas Wyszyński, ale warto

⁴⁴ Wyciąg z informacji agenta o pseudonimie „Ignacy” dotyczący roli, jaką w przygotowywaniu orędzia odegrał ks. Stanisław Gabiga, 23 XII 1965 r. [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 29, s. 278; Fragment doniesienia tajnego współpracownika o pseudonimie „Daniel” dotyczący okoliczności powstania Orędzia, 30 IV 1966 r., *ibidem*, nr 36, s. 292; Fragment notatki sporządzonej po spotkaniu z tajnym współpracownikiem o pseudonimie „Jankowski” dotyczący okoliczności powstania Orędzia, 14 III 1967 r., *ibidem*, nr 37, s. 294; Notatka sporządzona przez ppłk. Tadeusza Lemieszkę dotycząca zarekwirowania materiałów związanych z powstaniem Orędzia, przewożonych przez ks. Stanisława Gabigę, 17 I 1968 r.; *ibidem*, nr 39, s. 296; Notatka służbowa z rozmowy przeprowadzonej z ks. Stanisławem Gabigą 31 I 1968 r. we Wrocławiu, *ibidem*, nr 41, s. 298.

⁴⁵ PPIK, List abp. Bolesława Kominka do kard. Juliusa Döpfnera, Rzym, 16 X 1965 r., b.p. List ten odnalazł w archiwum kard. Döpfnera Karl-Joseph Hummel – zob. K.-J. Hummel, *Der Heilige Stuhl...*, s. 197.

⁴⁶ W. Höfer, *Die Briefe der Bischöfe...*

⁴⁷ Zob. W. Kucharski, *Rękopis...*

⁴⁸ „Dr. M. Winowska sprawy wydawnicze. Uwagi dotyczące projektu listu do Episkopatu niem. W opracowaniu abp. Kominka” – zob. AAW, S. Wyszyński, „Pro memoria”, 15 X 1965 r., k. 182, mps.

⁴⁹ Dzisiaj nie dysponujemy maszynopisem trzeciej redakcji.

⁵⁰ *Ibidem*, k. 2–3.

zauważyć, że 22 października list do biskupów niemieckich był przedmiotem spotkania kard. Wyszyńskiego z Marią Winowską⁵¹. Szczegółów tego spotkania jednak nie znamy.

Osobnych rozważań wymaga ustalenie autora oraz czasu dopisania fragmentu poświęconego ewangelikom: „Überbringen Sie auch, wir bitten Sie darum, unsere Grüße und Dank den deutschen evangelischen Brüdern, die sich mit uns und mit Ihnen abmühen, Lösungen für unsere Schwierigkeiten zu finden”. Jak wskazuje większość badaczy, fragment ten należy wiązać z tzw. Memorandum Wschodnim⁵². Wiadomo, że w pierwszej i drugiej redakcji nie było jeszcze tego zdania, ale znajdowało się ono w maszynopisie wysłanym do opinii biskupom niemieckim 27 października 1965 r. Z relacji Ignacego Krasickiego wiadomo, że już 19 października abp Kominek znał treść Memorandum Wschodniego⁵³. Dwa dni później rozmawiał na ten temat z bp. Herbertem Bednorzem i oceniał je bardzo pozytywnie. Miał nawet stwierdzić, że: „to dokument o wielkiej wadze, nad którym zaczęła się już dyskusja. [...] Dla Polski jest to sprawa bardzo ważna o pozytywnym znaczeniu w przyszłości. Niechby chrześcijanie stali się pierwszymi pionierami zgody między Polską a Niemcami”⁵⁴. Można zatem założyć, że fragment ten został dopisany między 19 a 27 października – przypuszczalnie przy trzeciej redakcji, zatem przed 24 października. Z relacji ks. Michała Czajkowskiego dowiadujemy się, że autorem tego fragmentu miał być również abp Kominek i że zdanie to zostało dodane przy pewnym sprzeciwie prymasa Wyszyńskiego⁵⁵. Zweryfikowanie tej relacji wymaga jednak dalszych badań.

Dokument po trzeciej redakcji został przedstawiony do recenzji bp. Kazimierzowi Kowalskiemu. Ten 24 października przesłał abp. Kominkowi swoją opinię na jego temat na piśmie⁵⁶. Proponował nadanie całemu listowi bardziej formalnego charakteru (sugerował, aby zwroty „Euch” zamienić na „Sie”), postulował też, aby dokument rozpoczął od tekstu dotyczącego soboru i zobowiązania do dialogu. Jak wyżej wskazano, akapit na ten temat został usunięty w trakcie drugiej redakcji. Oprócz kilku sugestii korektorskich bp Kowalski wskazywał dwie zmiany terminologiczne: przestrzegał przed użyciem pojęcia „Kulturträger”, a słowo „Leute” w kontekście opisu postaw nacjonalistycznych proponował zastąpić słowem „Fanatiker”. Chciał również wprowadzić pięć zmian merytorycznych, z których dwie miały istotne znaczenie. Pierwsza dotyczyła podania liczby polskich duchownych zamordowanych przez Niemców podczas II wojny światowej. Druga natomiast odnosiła się do procesu wysiedleń. Biskup chełmiński sugerował, aby napisać, że większość Niemców zamieszkujących tereny na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej uciekła wraz z cofającą się armią niemiecką, a mniejsza ich część została wysiedlona na podstawie decyzji z Poczdamu⁵⁷.

⁵¹ Zob. AAW, S. Wyszyński, „Pro memoria”, 22 X 1965 r., k. 185, mps.

⁵² Zob. np. R. Żurek, *Bolesław Kominek...*, s. 60.

⁵³ Notatka agenta o pseudonimie „Witold” dotycząca spotkania z arcybiskupem Bolesławem Kominkiem w Rzymie w dniu 19 X 1965 r., 5 XI 1965 r. [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 14, s. 249.

⁵⁴ Archiwum Archidiecezji Katowickiej, H. Bednorz, *Dziennik*, 21 X 1965 r., k. 157, rkps.

⁵⁵ Wyciąg z informacji dostarczonej przez tajnego współpracownika o pseudonimie „Jankowski” dotyczący okoliczności powstania Orędzia, 21 III 1967 r. [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 38, s. 295.

⁵⁶ List biskupa chełmińskiego Kazimierza Kowalskiego do arcybiskupa Bolesława Kominka z uwagami na temat tekstu Orędzia i listu do episkopatu Austrii, 24 X 1965 r. [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 1, s. 216–218.

⁵⁷ *Ibidem*.

Większość sugestii bp. Kowalskiego została wprowadzona do czwartej redakcji⁵⁸, którą 27 października 1965 r. przekazano biskupom niemieckim z prośbą o przygotowanie opinii i uwag w ciągu jednej doby. Bolesław Kominek wysłał maszynopis z niezwykle emocjonalnym listem przewodnim, w którym pisał: „Nie napisaliśmy tego tylko dla narodu niemieckiego, ale i dla naszego. Nie ma w tym doprawdy żadnych tanich fałszów historycznych. Nam wydaje się, że zaistniała duża szansa – szansa dokonania zwrotu w dotychczasowej sytuacji. Przykładamy do tego Orędzia o wiele więcej wagi aniżeli do listów skierowanych do innych episkopatów. Intencją jest zbliżenie na płaszczyźnie chrześcijańskiej. Prosimy, nie odrzucajcie tej obopólnej szansy”⁵⁹. Owymi biskupami byli wspomniani powyżej ordynariusze z Essen, Miśni i Eichstätt.

Istotnym problemem badawczym jest ustalenie, czy biskupi niemieccy znali wcześniej tekst orędzia, czy poznali go dopiero 27 października. W historiografii dominuje pogląd, że tekst znali już wcześniej. Pierwsza część wspomnianego listu przewodniego („Nie ma w tym doprawdy żadnych tanich fałszów historycznych”) wydaje się potwierdzać wcześniejsze konsultacje dotyczące historycznej części orędzia i krytyczną opinię strony niemieckiej na ten temat. Nie ma jednak pewności, że biskupi niemieccy czytali wcześniej cały tekst. Największa zmiana części poświęconej tysiącletniej historii stosunków polsko-niemieckich została dokonana w drugiej i trzeciej redakcji i polegała na usunięciu kilku fragmentów, które w mojej opinii nie miały pierwszorzędno znaczenia. Dwa z nich były cytatami z artykułu niemieckiego historyka Herberta Ludata⁶⁰. Brak jednak dowodów, że był to efekt sugestii ze strony niemieckiej. Równie prawdopodobne jest zatem twierdzenie, że Kominek jedynie dyskutował z biskupami niemieckimi na temat sposobu ujęcia historii relacji polsko-niemieckich, których opis znalazł się ostatecznie w orędziu, i dopiero 27 października przekazał im tekst.

W literaturze przywoływane są dwa źródła, które miałyby potwierdzać znajomość orędzia przez biskupów niemieckich co najmniej od połowy października 1965 r. Jan Rydel pierwszy opublikował depezę z 10 października 1965 r. wysłaną przez ambasadę niemiecką przy Watykanie do centrali MSZ w Bonn, w której znajduje się informacja o przygotowanym przez polskich biskupów orędziu, wraz z krótką charakterystyką jego treści⁶¹. Drugim źródłem jest pisemna opinia, według badaczy dotycząca orędzia, autorstwa ks. Huberta Jedin, historyka Kościoła pochodzącego z Wrocławia, który 16 października miał przesłać ją do bp. Hengsbacha⁶². Większość historyków uważa, że dokumenty te wskazują na *terminus ante quem* biskupi niemieccy poznali

⁵⁸ Zob. Zestawienie w przypisach do krytycznego wydania: *Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w Chrystusowym urzędzie pasterskim*, oprac. i przyg. do druku W. Kucharski, współpraca J. Giel, P. Przybylska-Moskwa [w:] *Wokół Orędzia...*, s. 383–430.

⁵⁹ Niepodpisana notatka zawierająca porównanie „pierwszej redakcji” orędzia z uwagami biskupa Kowalskiego, uwagami biskupów niemieckich zaproponowanymi 27–28 X 1965 r. oraz z „Tezami do Dialogu z Niemcami”, po I 1968 r. [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 6, s. 232.

⁶⁰ W. Kucharski, *Rękopis...*

⁶¹ J. Rydel, *Nowe elementy mozaiki...*, s. 104.

⁶² Bistumsarchiv Essen, NL 1/1292, H. Jedin, Bemerkungen zum polnisch-deutschen Verhältnis, Rom, 16 X 1965 r.

treść orędzia⁶³. Ten ugruntowany w literaturze pogląd wymaga jednak ponownego rozpatrzenia.

Jan Rydel opublikował jedynie polskie tłumaczenie depezy, jej oryginał natomiast dostarcza kilku dodatkowych, istotnych informacji⁶⁴. Zaznaczam, że moją wątpliwość wzbudza jedynie data depezy, nie zaś jej treść opublikowana przez Rydla. Faktycznie na wydruku depezy nr 99 widnieje data 10 października 1965 r. Jednak na dwóch pieczęciach rejestrujących przyjęcie jest data 11 listopada 1965 r. (raz wpisana ręcznie, raz maszynowo). Praktyki kancelaryjne obowiązujące w MSZ wykluczają możliwość, by depeza czekała ponad miesiąc na rejestrację. Według archiwisty Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, dr. Simona Heßdörfera, depeza nie mogła zostać wysłana 10 października 1965 r., o czym świadczą pieczęcie z datą wpływu oraz dodatkowo znak zapytania dopisany ręcznie do daty „10.10.1965” przy liczbie oznaczającej miesiąc. Według archiwisty z niemieckiego archiwum MSZ szyfrant musiał popełnić błąd przy zapisywaniu daty. Niestety w rozstrzygnięciu tego problemu nie pomaga umieszczenie depezy w ciągu chronologicznym, gdyż w teczce B 42/185 depeza nr 99 jest pierwszą depezą z Watykanu zarchiwizowaną w 1965 r. i brak depez o wcześniejszych numerach. Kolejna natomiast nosi numer 107 i jest datowana na 30 listopada. Warto dodatkowo zauważyć, że w treści depezy zapisano, iż orędzie ma być przekazane biskupom niemieckim 11 listopada, a z rękopisu wiadomo, że początkowo było ono datowane na grudzień. Datę zmieniono na listopad dopiero po 15 października. Przyjmuję zatem, że depeza została wysłana dopiero 10 listopada, zatem nie świadczy ona, że biskupi niemieccy dysponowali tekstem przed połową października.

Podobnie, analizując opinię Jedina, można mieć uzasadnione wątpliwości, czy rzeczywiście dysponował on tekstem, czy jednak jakimś innym dokumentem, streszczeniem albo jedynie informacjami przekazanymi przez bp. Hengsbacha na temat założeń lub głównych tez, które miały być ujęte w liście do biskupów niemieckich. Zwracał na to uwagę już Karl-Joseph Hummel⁶⁵. Należy bowiem zauważyć, że tekst Jedina nie jest recenzją określonego tekstu, ale krótką ekspertyzą streszczającą relacje polsko-niemieckie⁶⁶. Autor w żadnym miejscu swojej opinii nie odwoływał się do żadnego polskiego dokumentu, który miałby poddawać ocenie. Nawet w piśmie przewodnim do bp. Hengsbacha napisał jedynie: „przesyłam w załączeniu parę uwag, które może będą przydatne podczas rozmowy”⁶⁷. Aby rozstrzygnąć ten problem, zanalizujmy treść opinii. W wykładzie historycznym Jedin wskazywał, że od XIV w. do XVIII w. Śląsk należał do niemieckiego kręgu kulturowego. Uwypuklał pozytywne działania niemiec-

⁶³ E. Heller, *Macht Kirche...*, s. 109; P. Madajczyk, *Na drodze do pojednania...*, s. 85, 88; J. Rydel, *Nowe elementy mozaiki...*, s. 103–105; W. Kucharski, *Najważniejsze źródła archiwalne w badaniach kulis powstania Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich* [w:] *Wokół Orędzia...*, s. 177.

⁶⁴ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA), B 42, Vol. 185, fernschreiben (verschlüsselt), Rom (Vatic) nr 99, 10 X 1965 r. [?], fol. 36.

⁶⁵ N. Trippen, *Josef Kardinal Frings...*, s. 495, p. 766.

⁶⁶ Bistumsarchiv Essen, NL 1/1292, H. Jedin, Bemerkungen zum polnisch-deutschen Verhältnis, Rom, 16 X 1965 r.

⁶⁷ *Ibidem*, List odrębny Huberta Jedina do bp. Franza Hengsbacha, 16 X 1965 r., załączony do: H. Jedin, Bemerkungen zum polnisch-deutschen Verhältnis, Rom, 16 X 1965 r.

kiej hierarchii kościelnej względem polskiej mniejszości, która do II wojny światowej zamieszkiwała tereny Śląska. Odnosnie do funkcjonowania polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych bronił legalistycznej wykładni niemieckiej, że ziemie na wschód od Odry zostały przekazane w Poczdamie jedynie w zarząd władzom polskim do czasu podpisania traktatu pokojowego. Wskazywał, że stanowisko Stolicy Apostolskiej w sprawie ustanowienia stałej polskiej administracji kościelnej na tych ziemiach wynika z długoletniej tradycji w tego typu sprawach. Wszak przed ustanowieniem nowej cyrkumskrypcji Watykan zawsze oczekiwał na decyzje międzynarodowe w sprawie uregulowania granic państwowych. Należy zauważyć, że w orędziu w żaden sposób nie kwestionowano pozytywnego wpływu kultury niemieckiej na Polskę. Nawet w znacznie szerszym stopniu opisano te zjawiska, nie ograniczając ich wyłącznie do Śląska. Brak tam odniesienia wprost do kwestii polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych, zwrócono zaś uwagę, że granica na Odrze i Nysie, będąca „gorącym żelazem” w relacjach polsko-niemieckich, jest konsekwencją II wojny światowej.

Dla dalszego wywodu szczególnie znaczenie mają te fragmenty opinii Jedina, w których krytykuje on konkretne poglądy:

1) „[...] ehe, am Ende dieses Jh.s die deutsche Einwanderung einsetzte. Diese wurde von den polnischen Teilfürsten, darunter auch den polnischen Bischöfen von Breslau (Suffraganen von Gnesen), zur Hebung des Landes betrieben – geschah also **nicht** gegen deren Willen, sondern in deren Interesse”;

2) „Es ist historisch unwahr, daß in Breslau jeder Stein die polnische Vergangenheit kündet”;

3) „Der von polnischer Seite erhobene Einwand, die Deutschen seien ja vor den anrückenden Russen geflohen, hätten also freiwillig das Land geräumt, ist deshalb nicht stichhaltig, weil die Flüchtlinge nach Abschluß der Kampfhandlungen an der Rückkehr gehindert wurden; die Zurückgebliebenen wurden, wenn sie sich nicht zum polnischen Volksteil bekannten, ausgewiesen. Es geht nicht an, diese in der Weltgeschichte durch die Zahl der Betroffenen singuläre Tatsache einfach als Kriegsfolge zu bezeichnen, als Folge des verlorenen Krieges, als »Reparation« oder »Strafe Gottes« für die Untaten der Nazis in Polen. Unrecht kann niemals durch Unrecht gesühnt werden. Tatsachen schaffen kein Recht”;

4) „Der Vorwurf, wir seien annexionistisch, ist daher gegenstandslos”.

Żadnej z krytykowanych tez nie znajdziemy w rękopisie. Teza podważana w trzecim punkcie, dotycząca ewakuacji większości ludności niemieckiej przed zbliżającym się frontem rosyjskim, została dodana dopiero po 24 października. Zdanie z punktu drugiego odnosi się do sformułowania z kazania wygłoszonego przez prymasa Wyszyńskiego podczas wrocławskich uroczystości dwudziestolecia polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich, które spotkało się z ostrą krytyką w mediach niemieckich⁶⁸. Wszystkie przytoczone powyżej argumenty zdają się przemawiać za tezą, że w paź-

⁶⁸ S. Wyszyński, „*Beati oculo que vident...*”. „*Te Deum*” XX-lecia we Wrocławiu, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1965, R. 20, nr 11–12, s. 271–277.

dzienniku Hubert Jedin nie przygotował opinii na temat orędzia, ale raczej opracował zestaw argumentów do dyskusji z biskupami polskimi na podstawie doniesienia na temat wystąpień polskich hierarchów podczas uroczystości zorganizowanych na przełomie sierpnia i września 1965 r. we Wrocławiu. Niewykluczone, że później, przypuszczalnie na etapie przygotowywania odpowiedzi niemieckiej, zapoznał się już z finalną wersją. W swojej biografii wydanej po latach ks. Jedin wskazywał, że brał udział w konsultacjach w związku z przygotowaniem odpowiedzi episkopatu Niemiec. Oceniał wówczas, że w części wprowadzającej polskiego orędzia zarys historyczny relacji polsko-niemieckich został „nacjonalistycznie” zniekształcony, sugerował jednak, że oficjalna odpowiedź nie jest miejscem na prostowanie tych błędów⁶⁹. Przypuszczalnie poznał orędzie na krótko przed 29 listopada 1965 r., czyli już po przekazaniu Niemcom⁷⁰.

Niezależnie od rzeczywistego momentu, w którym biskupi niemieccy zapoznali się z orędziem, brak jest źródeł wskazujących na ich jakąkolwiek ingerencję w jego treść przed 27–28 października. Dopiero z 27 października pochodzi list bp. Spülbecka do abp. Kominka z sześcioma uwagami do tekstu⁷¹ oraz odręczny list bp. Franza Hengsbacha z 28 października z sugestią, aby nazwy miast podawane były w obu językach⁷². Zachował się także maszynopis datowany na 28 października z odręczną korektą dokonaną przez biskupów niemieckich (wśród nich są adnotacje odpowiadające propozycjom biskupów Spülbecka i Hengsbacha z ich listów)⁷³. W sumie liczba tych poprawek jest bardzo mała⁷⁴, co wskazuje, że jedynie trzech wymienieni biskupi mieli wówczas dostęp do tekstu. Wydaje się również, że dysponowali mandatem Konferencji Episkopatu Niemiec do zgłoszenia zastrzeżeń i nie konsultowali swoich uwag w szerszym gronie (nie było na to czasu). Istota przesłania zawartego w orędziu spotkała się z pełną akceptacją przynajmniej owej trójki biskupów niemieckich, którzy uczestniczyli w spotkaniach z abp. Kominkiem. Jak napisał biskup miśnieński: „Słowa tego orędzia bardzo nas poruszyły i chcemy dać wyraz naszej głębokiej radości z powodu treści tego listu pasterskiego. Nie ważymy się proponować jakichkolwiek poprawek. Jeśli poniżej wymieniamy parę drobnych uwag, to należy to rozumieć jedynie jako radę braterską, której przyjęcie pozostawiamy w gestii Waszej Ekscelencji”⁷⁵. Ów list wskazuje, że odpowiedzialny za akceptację lub odrzucenie propozycji zmian wnoszonych przez niemieckich hierarchów był abp Kominek.

28 października powstała piąta wersja, uwzględniająca sugestie biskupów niemieckich. Niemniej nie była to finalna wersja tekstu, gdyż między maszynopisem z poprawkami biskupów niemieckich a dokumentem podpisanym przez polskich biskupów znaleźć można jeszcze drobnych 28 różnic. Owe zmiany polegały przede wszystkim na spolszczeniu nazw własnych zapisanych początkowo w języku niemieckim lub zastąpieniu

⁶⁹ H. Jedin, *Lebensbericht*, wyd. K. v. Reppen, Mainz 1984, s. 216.

⁷⁰ N. Trippen, *Josef Kardinal Frings...*, s. 496.

⁷¹ PPIK, 1965, List bp. Otto Spülbecka do abp. Bolesława Kominka, Rzym, 27 X 1965 r., b.p.

⁷² *Ibidem*, List bp. Franza Hengsbacha do abp. Bolesława Kominka, Rzym, 28 X 1965 r., b.p.

⁷³ AAN, UdsW, 78/41, Botschaft der polnischen Bischöfe an Ihre deutschen Brüder in Christi Hirtenamt, 28 X 1965 r., k. 34–43.

⁷⁴ Zestawiam je w: W. Kucharski, *Rękopis...*

⁷⁵ PPIK, 1965, List bp. Otto Spülbecka do abp. Bolesława Kominka, Rzym, 27 X 1965 r., b.p.

nazwy w języku niemieckim nazwą polską. Wśród nich wybija się aż jedenastokrotne zamienienie nazwy „Krakau” na „Kraków”. Czy świadczy to o korekcie dokonanej przez abp. Wojtyłę? Nie ma na to materialnego dowodu, chociaż o zaangażowaniu arcybiskupa krakowskiego wspominał ks. Gabiga⁷⁶. Nie znamy jednak żadnych szczegółów na ten temat.

Z kilku źródeł dowiadujemy się, że orędzie czytał także prałat Walerian Meysztowicz, nie wiadomo jednak, czy wniósł jakieś poprawki. Z relacji ks. Seremaka wynika, że początkowo miał on pewne zastrzeżenia, lecz okazało się, że dotyczyły one listu do biskupów austriackich⁷⁷. Z przekazu ks. Jana Puzio wynika, że po przeczytaniu ks. Meysztowicz zwrócił tekst 12 listopada i miał stwierdzić, iż „list jest napisany dobrze”⁷⁸.

Wówczas list do analizy dostał na jeden dzień ks. dr Jan Puzio i 13 listopada przedstawił abp. Kominkowi swoje krytyczne uwagi, a po powrocie do Wiednia, ok. 17–18 listopada, odesłał do abp. Kominka swoje uwagi na piśmie⁷⁹. Miał wyrażać wątpliwości odnośnie do sposobu prezentacji wpływu Niemców na kulturę polską oraz opisanie problemu granicy polsko-niemieckiej. Miał także zastrzeżenia do zakończenia listu, w tym do zdania „przebaczymy i prosimy o przebaczenie”⁸⁰. Trudno zweryfikować, czy opinia pochodziła z listopada 1965 r., czy też została sformułowana *post factum* w styczniu 1966 r. Niemniej uwagi ks. Puzio nie wpłynęły w najmniejszym stopniu na treść orędzia.

Możliwe, że ostatnie szlify językowe nadał Józef Pawliczek, który tłumaczył teksty prymasa Wyszyńskiego na język niemiecki. 14 listopada prymas odnotował w „Pro memoria”: „Jest p. Pawliczek z Niemiec, nasz wielki przyjaciel [...]. Dziś pracuje z abp. Kominkiem nad sprawami Kościoła w Polsce i w Niemczech”⁸¹. Trudno na podstawie tej wzmianki wyciągać ostateczne wnioski, ale zważywszy na kompetencje Pawliczka, który był także bliskim współpracownikiem arcybiskupa wrocławskiego⁸², wydaje się dość prawdopodobne, że przedmiotem spotkania był właśnie list do biskupów niemieckich.

Znacznie mniej wiemy o konsultowaniu tekstu przez ks. Alfreda Sabischa⁸³ oraz Waltera Dirksa⁸⁴ i Johanesa Schauffa⁸⁵. Według Edith Heller, która rozmawiała na ten

⁷⁶ Notatka służbowa z rozmowy przeprowadzonej z ks. Stanisławem Gabigą 31 I 1968 r. we Wrocławiu [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 41, s. 299.

⁷⁷ Załącznik nr 2 „List do episkopatu Niemiec” do Listu Marii Winowskiej do Jana Nowaka Jeziorańskiego z 14 IX 1966 r. [w:] J. Nowak-Jeziorański, M. Winowska, *Korespondencja 1955–1989...*, s. 174.

⁷⁸ Fragment doniesienia tajnego współpracownika o pseudonimie „Daniel” dotyczący okoliczności powstania Orędzia, 30 IV 1966 r. [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 36, s. 293.

⁷⁹ Fragment doniesienia tajnego współpracownika o pseudonimie „Daniel” dotyczący okoliczności powstania Orędzia, 30 IV 1966 r., *ibidem*, nr 36, s. 293.

⁸⁰ Fragment doniesienia tajnego współpracownika o pseudonimie „Daniel” dotyczący okoliczności powstania Orędzia, 18 I 1966 r., *ibidem*, nr 31, s. 282.

⁸¹ AAW, S. Wyszyński, „Pro memoria”, 1965 r., 14 XI 1965 r., k. 202, mps.

⁸² Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”, Archiwum kard. Bolesława Kominka, Stabilizacja organizacji kościelnej 1957–1966, List Józefa Pawliczka do abp. Bolesława Kominka, 29 V 1965 r., k. 51–52.

⁸³ »Aus eigenem Entschluss und in eigener Verantwortung... ohne einen Auftrag von irgendeiner Seite«. *Römische Gespräche zwischen Alfred Sabisch und Erzbischof Kominek vor dem Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe* 1965, red. J. Köhler, »Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 2005, t. 63, s. 153–185.

⁸⁴ E. Heller, *Macht Kirche...*, s. 91–92.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 92.

temat z Dirksem w kwietniu 1987 r., niemiecki wydawca „Frankfurter Hefte” miał spotkać się z abp. Kominkiem w jednym z rzymskich hoteli, przeczytał list i zasugerował pewne zmiany językowe. Nie wiemy jednak, przy której redakcji zmiany te zostały uwzględnione⁸⁶. Mało również wiadomo o konsultacjach tekstu z jednym z głównych autorów odpowiedzi biskupów niemieckich – bp. Gerhardem Schaffranem, który znał abp. Kominka. Z jego zapisków wynika, że był rozczarowany, iż kard. Döpfner nie uwzględnił „w niemieckiej grupie kontaktowej” biskupów z NRD, tzn. jego i abp. Alfreda Bengscha⁸⁷. Czy mogło to zaważyć na kształcie odpowiedzi biskupów niemieckich? Kwestia ta wymaga dalszych badań.

Wciąż prawie nic nie wiemy o udziale w pracach nad orędziem biskupów Jerzego Stroby i Herberta Bednorza. Ich nazwiska wymieniane są wyłącznie w relacjach świadków bez podawania szczegółów⁸⁸. Podobnie niejasna jest rola Marii Winowskiej. Enigmatyczne informacje o jej zaangażowaniu znajdują się w kilku zapiskach „Pro memoria” prymasa Wyszyńskiego poświęconych pracom nad orędziem i innymi listami milenijnymi⁸⁹. Brak jednak szczegółów na ten temat.

Niestety nie dysponujemy żadnymi maszynopisami, które pozwalałyby określić liczbę wersji między piątą redakcją a finalnym dokumentem. Zapewne nie było ich zbyt dużo (co najmniej jedna), gdyż jak wyżej stwierdzono, zmiany polegały przede wszystkim na spolszczeniu nazw własnych. Niezależnie od tego abp Kominek do końca nie był w pełni zadowolony z warstwy językowej, o czym pisał w liście do kard. Döpfnera już po przekazaniu biskupom niemieckim ostatecznej wersji dokumentu⁹⁰. Zważywszy na źródła dotyczące wszystkich listów milenijnych, można założyć, że osobą akceptującą ostateczny tekst orędzia był kard. Wyszyński.

Dotąd nieznanne były także okoliczności przygotowania czystopisu, który podpisywali polscy biskupi. W tym aspekcie główną rolę odegrała Maria Winowska oraz siostry felicjanki z domu generalnego w Rzymie. Z roczników zgromadzenia sióstr felicjanek dowiadujemy się, że siostry przepisywały na maszynie wszystkie listy przygotowywane przez polskich biskupów do episkopatów świata. Owe czystopisy do Polskiego Papieskiego Instytutu Kościelnego w Rzymie dostarczyła Maria Winowska 18 listopada. Tego dnia, podczas konferencji polskich ojców soborowych, prymas poinformował o pismach, które zostały przygotowane i będą wysłane od Episkopatu Polski do episkopatów całego świata. Zauważmy, że listów tych było kilkadziesiąt i były napisane w kilku językach (polskim, włoskim, hiszpańskim, niemieckim, angielskim i francuskim). Podczas kon-

⁸⁶ *Ibidem*, s. 91–92.

⁸⁷ N. Trippen, *Josef Kardinal Frings...*, s. 492.

⁸⁸ Załącznik nr 2 „List do episkopatu Niemiec” do Listu Marii Winowskiej do Jana Nowaka Jeziorańskiego z 14 IX 1966 r. [w:] J. Nowak-Jeziorański, M. Winowska, *Korespondencja 1955–1989...*, s. 174; Szyfrogram nadany przez ambasadora Adama Willmanna do Wojciecha Chabasińskiego na temat autorów Orędzia, 7 XII 1965 r. [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 27, s. 273; Notatka służbowa z rozmowy przeprowadzonej z ks. Stanisławem Gabigą 31 I 1968 r. we Wrocławiu, *ibidem*, nr 41, s. 299. Przeprowadziłem kwerendę w spuściźnie bp. Herberta Bednorza, w tym w jego soborowym dzienniku. W materiałach tych brak jakichkolwiek wzmianek o jego udziale w pracach nad orędziem. Spuściżna bp. Jerzego Stroby nie jest udostępniana badaczom.

⁸⁹ E.K. Czaczkowska, *Nowe ustalenia...*, s. 142–143.

⁹⁰ PPIK, List abp. Bolesława Kominka do kard. Juliusa Döpfnera, Rzym, 27 XI 1965 r., b.p.

ferencji biskupi nie mieli możliwości szczegółowego zapoznania się z każdym z nich⁹¹. W związku z tym prymas ogólnie je scharakteryzował w następujący sposób: „pisma mówią o Sacrum Poloniae Millennium, o wkładzie katolickiej Polski, o życiu Kościoła powszechnego, o historycznych powiązaniach z katolicyzmem danego kraju, o trudnej drodze katolicyzmu polskiego oraz podają program uroczystości milenijnych⁹². W protokołach nie ma żadnej wzmianki, że poddano te teksty pod dyskusję. Brak również informacji, że biskupi wnosili jakieś zastrzeżenia do tych tekstów. O takich zastrzeżeniach dowiadujemy się dopiero z późniejszych źródeł. Możliwe jednak, że wynika to z oceny sytuacji *post factum*⁹³. Bez wątplenia natomiast każdy z biskupów obecnych w Rzymie (było ich 36) złożył podpis pod przedłożonymi wówczas listami (w tym listem do biskupów niemieckich), przy czym kolejność podpisów odzwierciedlała hierarchię i starszeństwo. Niemniej i tak musiał wkraść się bałagan, czego efektem było zdublowanie podpisów trzech biskupów: Jerzego Ablewicza, Stefana Bareły i Bogdana Sikorskiego⁹⁴. Po konferencji Maria Winowska podpisane listy przywiozła do domu generalnego siostr felicianek, gdzie maszynopisy były wklejane do okładek z wizerunkiem Matki Bożej Częstochowskiej wydrukowanych w drukarni watykańskiej i przez siostrę Marię Amandynę (Genowefę Faber) wysyłane pod wskazane adresy odbiorców⁹⁵. Z relacji ks. Seremaka wynika, że orędzie zostało zawieszono do rzymskiej rezydencji kard. Fringsa 19 listopada 1965 r.⁹⁶

Adresatem listu do biskupów niemieckich był ustępujący przewodniczący Konferencji Episkopatu Niemiec kard. Josef Frings, który z powodów zdrowotnych pod koniec listopada 1965 r. wrócił do Kolonii⁹⁷, a list został wysłany na jego rzymski adres i nikt go nie odebrał. Ponieważ w ciągu tygodnia nie było żadnej zwrotnej informacji, abp Kominek skontaktował się z kard. Döpfnerem i 27 listopada 1965 r. przekazał mu dodatkowy egzemplarz podpisany już tylko przez prymasa Wyszyńskiego⁹⁸. Z listu abp. Kominka do arcybiskupa Monachium dowiadujemy się, że podobne egzemplarze dostali także arcybiskup Berlina Alfred Bengsch oraz trzej biskupi uczestniczący w spotkaniach z Kominkiem. Arcybiskup wrocławski przygotował też kilkadziesiąt kopii dla wszystkich biskupów niemieckich obecnych na soborze⁹⁹. Z informacji pochodzącej od biskupa Görlitz Gerharda Schaffrana wynika, że teksty zostały rozdystrybuowane wśród biskupów niemieckich 29 listopada¹⁰⁰. Osobnym problemem badawczym, wykraczają-

⁹¹ Przy czym według relacji ks. Seremaka przed konferencją każdy biskup otrzymał kopię orędzia do biskupów niemieckich. Z późniejszych relacji dowiadujemy się jednak, że biskupi nie mieli możliwości szczegółowego zapoznania się z tekstem.

⁹² Konferencja polskich Ojców Soborowych w czasie IV sesji Soboru Watykańskiego II, Protokół nr 9, 18 XI 1965 r. [w:] M. Białkowski, *Protokoły konferencji...*, nr 38, s. 628.

⁹³ *Dokumenty*, wyb. i oprac. W. Kucharski, D. Misiejuk [w:] *Wokół Orędzia...*, nr 49, 59, s. 316–317, 346.

⁹⁴ Historisches Archiv des Erzbistums Köln, R 32048/65.

⁹⁵ Archiwum Domu Generalnego Siostr Felicianek Rzym, *Roczniki Zgromadzenia Siostr Felicianek 1939–1963*, t. VIII, Rzym 1966, s. 41.

⁹⁶ Załącznik nr 2 „List do episkopatu Niemiec” do Listu Marii Winowskiej do Jana Nowaka Jeziorańskiego z 14 IX 1966 r. [w:] J. Nowak-Jeziorański, M. Winowska, *Korespondencja 1955–1989...*, s. 174.

⁹⁷ N. Trippen, *Josef Kardinal Frings...*, s. 494.

⁹⁸ Egzemplarz ten zachował się w Erzbischöfliches Archiv München, 43/1965.

⁹⁹ PPIK, List abp. Bolesława Kominka do kard. Juliusa Döpfnera, Rzym, 27 XI 1965 r., b.p.

¹⁰⁰ N. Trippen, *Josef Kardinal Frings...*, s. 494.

cym poza zakres niniejszego artykułu, jest ustalenie chronologii wydarzeń związanych z przygotowaniem odpowiedzi biskupów niemieckich oraz zweryfikowanie, jaki wpływ na odpowiedź mieli biskupi polscy.

Podsumowując, możemy stwierdzić, że bez wątplenia autorem orędzia był abp Bolesław Kominek, który napisał tekst odręcznie w języku niemieckim w domu siostr elżbietanek we Fiuggi między 7 a 13 października 1965 r. Towarzyszył mu przy tym ks. Zdzisław Seremak. 83 proc. finalnego tekstu znajduje się w pierwszej jego wersji (rękopisie), w tym akapit zawierający zdanie „przebaczamy i prosimy o przebaczenie”. Zidentyfikowanych jest co najmniej sześć redakcji: 1) pierwsza redakcja – rękopis (7–13 października 1965 r.), 2) druga redakcja – maszynopis z odręcznymi poprawkami abp. Kominka (ok. 15 października 1965 r.), 3) trzecia redakcja – brak maszynopisu (15–24 października 1965 r.), 4) czwarta redakcja – maszynopis uwzględniający poprawki bp. Kowalskiego (24–27 października 1965 r.), 5) piąta redakcja – maszynopis z odręcznymi uwagami biskupów niemieckich (28 października 1965 r.), 6) szósta redakcja i ewentualne następne redakcje – brak maszynopisów (28 października – 18 listopada 1965 r.), 7) dokument finalny (18 listopada 1965 r.). Bez wątplenia udział w formułowaniu tekstu oprócz Bolesława Kominka mieli bp Kowalski, bp Spülbeck i bp Hengsbach, gdyż ich uwagi zachowały się w formie pisemnej. Bardzo prawdopodobny jest również udział prymasa Stefana Wyszyńskiego, choć nie formułował on konkretnych partii orędzia, ale bez wątplenia przekazywał sugestie związane z usunięciem lub dodaniem pewnych fragmentów tekstu. Określenie zakresu ingerencji w tekst pozostałych wymienianych w źródłach osób (ze strony polskiej: abp. Karola Wojtyły, bp. Bernarda Czaplińskiego, bp. Jerzego Stroby, bp. Herberta Bednorza, prał. Waleriana Meysztowicza, Józefa Pawliczka i Marii Winowskiej, a ze strony niemieckiej biskupów: Josepha Schröffera, Gerharda Schaffrana, oraz ks. Alfreda Sabischa, publicystów Waltera Dirksa i Johannes Schaufa) wymaga dalszych badań. Na tym etapie należy odrzucić funkcjonujące w literaturze tezy, że orędzie było przygotowywane przez dłuższy czas niż te kilka wskazanych wyżej tygodni. Niemożliwe jest, by jego tekst był udostępniony biskupom niemieckim już 4 października 1965 r. Brak również przekonujących dowodów, że otrzymali oni pełny tekst przed 27 października 1965 r. Bez wątplenia funkcjonowała polsko-niemiecka grupa robocza, ale głównym przedmiotem jej prac nie był tekst orędzia, lecz poprawa relacji polsko-niemieckich, a ściślej Kościoła w Polsce i w Niemczech.

Nieporuszony w niniejszym tekście, ale wartzy zasygnalizowania i osobnego opracowania jest również problem związany z określeniem momentu, w którym o orędziu dowiedziały się władze w Polsce. Ponownej analizy wymaga ugruntowany w literaturze pogląd na temat roli korespondenta prasy komunistycznej w Rzymie Ignacego Krasickiego w przekazaniu tekstu władzom¹⁰¹ oraz zweryfikowanie, jakimi informacjami na temat procesu przygotowywania listu do biskupów niemieckich dysponowały władze w Warszawie.

¹⁰¹ Problemem tym zajął się Władysław Bułhak: *idem, Wywiad PRL a Watykan 1962–1978*, Warszawa 2019, s. 403–429.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Archiwum Akt Nowych, Urząd do spraw Wyznań.
 Archiwum Archidiecezji Katowickiej, Herbert Bednorz, Dziennik, 1965 r.
 Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, Stefan Wyszyński, „Pro memoria”, 1965 r.
 Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Spuścizna po ks. Franciszku Mączyńskim.
 Archiwum Domu Generalnego Sióstr Felicjanek Rzym, *Roczniki Zgromadzenia Sióstr Felicjanek 1939–1963*, t. VIII, Rzym 1966.
 Bistumsarchiv Essen, Hubert Jedin, Bemerkungen zum polnisch-deutschen Verhältnis, Rom, 16 X 1965 r.
 Erzbischöfliches Archiv München, 43/1965, Briefwechseln die deutsche und polnische Bischöfe.
 Historisches Archiv des Erzbistums Köln, R 32048/65, Botschaft der polnischen Bischöfe an Ihre deutschen Brüder in Christi Hirtenamt, 18 XI 1965 r.
 Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”, Archiwum Kardynała Bolesława Kominka.
 Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, B 42, Vol. 185.
 Polski Papieski Instytut Kościelny w Rzymie, Spuścizna kard. Bolesława Kominka [w trakcie porządkowania].

Źródła publikowane

- »Aus eigenem Entschluss und in eigener Verantwortung... ohne einen Auftrag von irgendeiner Seite«. *Römische Gespräche zwischen Alfred Sabisch und Erzbischof Kominek vor dem Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe* 1965, red. J. Köhler, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte, 2005, t. 63.
 Białkowski M., *Protokoły konferencji Polskich Ojców Soborowych. Zbiór dokumentów 1962–1965*, Lublin 2009.
 Jedin H., *Lebensbericht*, wyd. K. v. Reppen, Mainz 1984.
 Kominek B., *W służbie „Ziem Zachodnich”*, z teki pośmiertnej wybrał J. Krucina, Wrocław 1977.
 Kominek B., *Droga do pokoju społecznego*, „Tygodnik Powszechny” 1965, nr 32.
Dokumenty, wyb. i oprac. W. Kucharski, D. Misiejuk [w:] *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek, prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009.
 Höfer W., *Die Briefe der Bischöfe. Gespräch mit Ruhrbischof Hengsbach über die Kontakte zwischen dem polnischen und dem deutschen Episkopat*, „Die Zeit”, 17 XII 1965.
 Nowak-Jeziorański J., Winowska M., *Korespondencja 1955–1989*, oprac. i wstępem opatrzył A. Nowak, Wrocław 2016.
Orędzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w Chrystusowym urzędzie pasterskim, oprac. W. Kucharski, konsultacja filologiczna J. Giel, P. Przybylska-Moskwa [w:] *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek, prekursor pojednania polsko-niemieckiego*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2009.

Wyszyński S., „*Beati oculus que vident...*” „*Te Deum*” XX-lecia we Wrocławiu, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1965, R. 20 (1965).

Opracowania

- Buľhak W., *Wywiad PRL a Watykan 1962–1978*, Warszawa 2019.
- Czaczkowska E.K., *Nowe ustalenia w sprawie listów milenijnych biskupów polskich do episkopatów świata. Maria Winowska i kard. Stefan Wyszyński współautorami listów* [w:] 1966. *Milenium Chrztu Polski Prymasa Stefana Wyszyńskiego. Perspektywa teologiczno-społeczna*, red. E.K. Czaczkowska, Warszawa 2016.
- Czaczkowska E.K., *Rola kardynała Stefana Wyszyńskiego w powstaniu Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich. Nieznane dokumenty w Archiwum Prymasa Polski*, „Przegląd Zachodni” 2016, nr 3.
- Gawlitza S., „*Aus dem Geist des Konzils! Aus der Sorge der Nachbarn!*”. *Der Briefwechsel der polnischen und deutschen Bischöfe von 1965 und seine Kontexte*, Marburg 2016.
- Heller E., *Macht Kirche Politik. Der Briefwechsel zwischen den polnischen und deutschen Bischöfen im Jahre 1965*, Mainz 1992.
- Hummel K.-J., *Der Heilige Stuhl, deutsche und polnische Katholiken 1945–1978*, „Archiv für Sozialgeschichte” 2005, t. 45.
- Kerski B., Kycia T., Żurek R., „*Przebaczamy i prosimy o przebaczenie*”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza – kontekst – spuścizna*, Olsztyn 2006.
- Kerski B., Żurek R., *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza – kontekst – spuścizna* [w:] B. Kerski, T. Kycia, R. Żurek, „*Przebaczamy i prosimy o przebaczenie*”. *Orędzie biskupów polskich i odpowiedź niemieckiego episkopatu z 1965 roku. Geneza – kontekst – spuścizna*, Olsztyn 2006.
- Krucina J., *Obchody kościelnego dwudziestolecia* [w:] *Kościół na Ziemiach Zachodnich. Czwierćwiecze polskiej organizacji kościelnej*, red. J. Krucina, Wrocław 1971.
- Kucharski W., *Czy kardynał Stefan Wyszyński był współautorem orędzia do biskupów niemieckich? Uwagi do rozważań Ewy K. Czaczkowskiej*, „Przegląd Zachodni” 2017, nr 1.
- Kucharski W., *Ziemia Zachodnie w piśmiennictwie kardynała Bolesława Kominka* [w:] *Ziemia Zachodnie – historia i perspektywy*, red. W. Kucharski, G. Strauchold, Wrocław 2011.
- Łatka R., *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019.
- Madajczyk P., *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*, Warszawa 1994.
- Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll et al., Warszawa 2010.
- Pół wieku Milenium. Religijne, polityczne i społeczne aspekty obchodów Tysiąclecia Chrztu Polski (1956–1966/1967)*, red. B. Noszczak, Warszawa 2017.

- Rydel J., *Nowe elementy mozaiki. Nieznane niemieckie dokumenty dyplomatyczne o Liście Biskupów z 1965 roku*, „Więź” 2011, nr 1.
- Stehle H., „*Versuchen wir zu vergessen*”. *Warum deutsche Bischöfe nicht gleich in die Hand der Polen einschlugen*, „Die Zeit” 1990, nr 46.
- Trippen N., *Josef Kardinal Frings (1887–1978)*, t. II, Paderborn–München–Wien–Zürich 2005.
- Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.
- Żaryn J., *Obchody Millenium na uchodźstwie z lotu ptaka [w:] Obchody Millenium na uchodźstwie w 50. rocznicę*, red. R. Łatka, J. Żaryn, Warszawa 2016.
- Żurek R., *Bolesław Kominek – autor orędzia pojednania biskupów polskich [w:] Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, red. F. Boll et al., Warszawa 2010.

Jak powstało orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965 roku

Celem artykułu jest próba rekonstrukcji okoliczności związanych z powstaniem orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 18 listopada 1965 r. W artykule zaprezentowano proces formułowania tekstu, zidentyfikowano kolejne redakcje, określono chronologię zdarzeń od podjęcia decyzji o powstaniu orędzia do przekazania go biskupom niemieckim. Podjęto próbę zidentyfikowania wszystkich zaangażowanych w powstanie tego dokumentu osób. Poddano ponownej krytyce wykorzystywane w literaturze źródła oraz dzięki nieznanym dotąd źródłom, w tym rękopisowi odnalezionemu w maju 2019 r., skorygowano funkcjonujące w literaturze poglądy. W artykule ostatecznie udowodniono, że głównym autorem był abp Bolesław Kominek, który napisał ponad 90 proc. tekstu. Wykazano, że pewien wpływ na orędzie miał prymas Stefan Wyszyński. Ustalono moment i zakres ingerencji w tekst biskupów niemieckich. Opisano również okoliczności przygotowania czystopisu i podpisania finalnej wersji tekstu.

SŁOWA KLUCZOWE

orędzie biskupów polskich do biskupów niemieckich, pojednanie polsko-niemieckie, abp Bolesław Kominek, listy milenijne, wymiana listów między episkopatami Polski i Niemiec

How Was the Pastoral Letter from the Polish Bishops to the German Bishops on 18 November 1965 Created?

This article marks an attempt to reconstruct the circumstances in which the Polish bishops prepared a pastoral letter to the German bishops on 18 November 1965. The

article presents the process of formulating the content, identifies its subsequent versions, specifies the timeline of events from the decision about the preparation of the pastoral letter until its submission to the German bishops. The author made an attempt to identify all the major figures who were involved in the formulation of the document. The sources referred to in literature were critically assessed, while some the opinions held to date in literature were corrected thanks to newly discovered sources, including the manuscript discovered in May 2019. The article ultimately proves that Archbishop Bolesław Kominek was the main author of over 90% of the text. The author showed that Primate Stefan Wyszyński had a certain impact on the pastoral letter. The point in time and the scope of integration of the German bishops in the text were established. Furthermore, the circumstances in which the manuscript was prepared and the final version of the text was signed were described.

KEYWORDS

Pastoral Letter of the Polish Bishops to the German Bishops, Polish and German reconciliation, Archbishop Bolesław Kominek, millennium letters, exchange of letters between the Polish and German Episcopate

WOJCIECH KUCHARSKI – historyk i archeolog, doktor nauk humanistycznych, zajmuje się historią średniowiecza i najnowszą, szczególnie w zakresie religijności, dziejów Kościoła oraz relacji dyplomatycznych PRL i Stolicy Apostolskiej. Zastępca dyrektora we wrocławskim Ośrodku „Pamięć i Przyszłość”, wykłada w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Autor monografii o kulcie bł. Czesława *Beatus Ceslaus natione Polonus. Dzieje kultu błogosławionego Czesława* (Kraków 2012). Autor opracowań dotyczących orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r. Współredaktor publikacji *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek – prekursor pojednania polsko-niemieckiego* (Wrocław 2009); *Ziemia Zachodnie – historia i perspektywy* (Wrocław 2011). Redaktor tomu *Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej* (Wrocław 2013). Publikował w „Śląskim Kwartalniku Historycznym Sobótka”, „Dziejach Najnowszych”, „Przeglądzie Zachodnim”. Twórca i redaktor naczelny „Wrocławskiego Rocznika Historii Mówionej”. Członek rady naukowej Instytutu Śląskiego w Opolu.

WOJCIECH KUCHARSKI – a historian and archaeologist, holds a PhD in humanities, he specialises in medieval and contemporary history with particular emphasis on religious practices, the history of the Church and diplomatic relations between the People’s Republic of Poland and the Holy See. He is the deputy director of the “Remembrance and Future” Centre in Wrocław and a lecturer at the Institute of History of the University of Wrocław. He authored a monography about the cult of Blessed Ceslaus entitled *Beatus Ceslaus natione Polonus. Dzieje kultu błogosławionego Czesława* [*Beatus Ceslaus natione Polonus. The History of the Cult of Blessed Ceslaus*] (Kraków 2012). He authored studies on the Pastoral Letter of the Polish Bishops to the German Bishops of 1965. He co-authored the publication entitled *Wokół Orędzia. Kardynał Bolesław Kominek – prekursor pojednania polsko-niemieckiego* [*About the*

Pastoral Letter. Cardinal Bolesław Kominek – the Pioneer of the Polish and German reconciliation] (Wrocław 2009); *Ziemie Zachodnie – historia i perspektywy* [*The Western Borderlands – the History and Perspectives*] (Wrocław 2011). He edited the volume entitled *Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej* [*The Road Towards the Stabilisation of the Administration of the Polish Church in the Western and Northern Borderlands after the Second World War*] (Wrocław 2013). He published texts in the Silesian Historical Quarterly “Sobótka”, “Dzieje Najnowsze” (“Modern Times”), “Przegląd Zachodni” (“Western Review”). He also founded and acted as the editor in chief of “Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” (“The Wrocław Annual of Spoken History”). He is a member of the Scientific Council of the Silesian Institute in Opole.